

**ЧОР РОССИЯСИНИНГ ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ МАОРИФ
СОҲАСИДАГИ СИЁСАТИ**

АННОТАЦИЯ: Ушбу мақолада мустамлака шароитида Туркистон ўлкасидаги маориф тизими, мактаб-мадрасаларнинг аҳволи, хоризм маъмуриятининг миллий маориф тизимига бўлган муносабати, рус-тузем мактаблари уларни ташкил этилишидан кўзланган асл мақсадлар, вақф мулкларига подшо ҳукуматининг муносабати тўғрисида фикр юритилади.

КАЛИТ СЎЗЛАР: Мустамлака, маориф, мадраса, хоризм, вақф, таълим, ислох, миллий, сиёсат, империя, маҳаллий халқ, бошланғич мактаб.

**NATIONAL ENLIGHTENMENT OF TSARIST RUSSIA IN
TURKISTAN POLICY IN THE FIELD OF**

Annotation: in this article, an idea is made about the educational system in the Turkic countries in colonial conditions, the situation of school-madrasahs, the attitude of the chorism administration to the national educational system, the original objectives of the Russian-tuzem schools from their establishment, the attitude of the Tsarist government to the properties of the foundation.

Keywords: colonial, enlightenment, Madrasah, chorism, Foundation, education, reform, national, politics, Empire, local people, primary school.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви тарихимизни холис ўрганиш ҳамда ёритиш имконини берди. Шу жиҳатдан Россия империясининг Туркистонни истило қилиши ва унинг ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маънавий-маданий, маориф соҳасида пухта ўйланган мустамлакачилик сиёсатини ўрганиш ҳам тарих фани учун долзарб масалалардан ҳисобланади. Россия босқинига қадар ўлкада эски мактаб, масжид, қорихона ва мадрасалар кенг тарқалган эди. 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилишидан бошлаб бутун иқтисодий,

сиёсий ҳаётда бўлганидек, туб халқ маънавий маданиятининг таянчлари бўлмиш мадраса, мактаблар устидан ҳам империя ҳукуматининг назорати ўрнатилди. Чор ҳукумати маъмурлари мактаб - мадрасалар фаолиятининг ислоҳ қилиниши мустамлакачилик манфаатларига мутлақо зид эканлигини тушуниб етган эдилар. Империя раҳбариятининг туб жой аҳолисига бўлган муносабати масаласида асосий эътибор уларни илм-маърифатдан четда ушлаб туришга қаратилган эди. Ушбу ҳолатни ўз даврининг йирик мансабдор шахслари ҳам тан олган эдилар. Жумладан, «...Улкан руслаштириш режасини амалга оширишда мактаб катта аҳамият касб этиши лозим», деган фикр ҳам айнан шундай раҳбарлардан бири, Туркистон генерал-губернаторларидан бири Николай Оттонович Розенбах (1836—1901)га тааллуқли эди [7. 38 б.].

Туркистон генерал-губернатори, К. П. фон Кауфман (1867-1882) диний урф-одат, маросимларга аралашмаслик асосида миллий маорифга нисбатан руслаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлади [9. 28 б.]. У мактаблардан ҳам кўра кўпроқ мадрасалар хавфли эканлигини қайд этди. Генерал-губернатор мадрасалар фаолиятига қуйидаги тарзда баҳо беради: “Мадрасалар мусулмон диний зодагонлари кучи ва имтиёзларини муҳофаза қилувчи муассасалар сифатидаги муҳим сиёсий вазифадан ташқари, бугунги кунда ҳам мусулмон тарғиботининг маркази ва ўчоғи сифатидаги бошқа асосий ролни бажариб келмоқда”. Кауфман ана шу сабабдан ҳам мадрасалар аҳамиятини ўлкада тез орада йўққа чиқариш керак”- деб, ҳисоблаган эди [9. 405 б.].

Туркистоннинг мустамлакачилик тузуми ўрнатилган ҳудудларида, хусусан, собиқ Қўқон хонлиги ерларида мусулмон ижтимоий ҳаётида катта ўрин эгаллаган, “шариати паноҳ” деб қаралган қозикалон ва шайх-ул-ислом, раис ҳамда мутаваллибоши лавозимлари Кауфман томонидан тугатилди [8. 12 б.]. Империя ҳукумати Туркистонда маҳаллий аҳолига нисбатан руслаштириш сиёсатини доимий равишда қўллаб келди. Шунингдек, анъанавий билим масканлари бўлмиш мадрасалар фаолиятига нисбатан ҳам ҳукумат амалдорлари томонидан турли хил тазйиқлар ўтказилди. Тошкент

шаҳри 1865 йил 17 июнда империя қўшинлари томонидан босиб олингач, мадрасаларни мустамлакачиларнинг манфаатларига мос равишда қайта ташкил этиш масаласи ўртага қўйилди. 1870 йилда империя марказида маҳаллий аҳолини руслаштириш мақсадида “Россияда истиқомат қилувчи мусулмонларга таълим бериш чора-тадбирлари тўғрисида” [9. 405 б.] қонун қабул қилинди. Маҳаллий ўқув юртларига муҳолиф тарзда ташкил этилган рус-тузем мактабларини аҳолининг катта қисми қўллаб-қувватламаган. Шу боис ҳам мазкур мактаблар ҳеч қачон оммавий бўла олмас эди. Буни подшо амалдорларининг ўзлари ҳам яхши англаб етар эдилар. Масалан, Фарғона ўқув юртларини инспектори Ф. Егоров бу борада “...фақат миллий мактабларгина оммавий бўлиши мумкин, рус-тузем мактаблари эса миллий бўлмай, аксинча, сунъий ўйлаб топилгандир” [4. 20 б.], деган эди.

Россия императорининг 1875 йил 17 майдаги қарорига асосан, Туркистон ўқув юртлари бошқармаси ва ўқув юртлари бош инспектори лавозими таъсис этилди [6. 2 с.]. Ушбу бошқарма ваколатига рус мактаблари билан бир қаторда маҳаллий мактаблар (мактаб, мадраса, қорихоналар) устидан ҳам назорат олиб бориш ҳуқуқи берилди. 1877 йили Россия империясидаги руслаштириш сиёсати намояндаларидан бири Н. П. Остроумов Туркистон халқ билим юртлари инспектори лавозимига тайинланди [1. 63 с.]. Генерал губернатор К. П. фон Кауфман диний мактаблар инқирозини тезлаштириш ва уларни тугатиш мақсадида кўплаб тадбирларни амалга ошира борди. Мадрасаларни тугатган ёшларнинг маълум лавозимларда фаолият кўрсатиши чеклаб қўйилди. Улар фақат энг қуйи мансабларгагина ишга олинадиган бўлди. Орадан кўп вақт ўтмай, 1880 йил февралда Россия Империяси Давлат Кенгашида ўлка маҳаллий аҳолиси фарзандларини руслар билан биргаликда ўқитиш масаласи кўрилди. Кенгаш кўриб чиқилган иш юзасидан махсус қарор қабул қилди.

1880 йилнинг 4 мартада Туркистондаги диний ишлар Оренбург диний бошқармаси назоратидан тўлалигича ажратилди. Чунки, К. П. Кауфман Туркистонни махсус лойиҳа асосида бошқаришни маъқул, деб билди. Ана шу

мақсадда “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” ишлаб чиқилди. 1882 йил май ойида Кауфман вафотидан сўнг, подшо Александр III нинг “Туркистон ўлкасини тафтиш қилиш ҳақида”ги буйруғига биноан, ўлкани тафтиш қилиш мақсадида келган сенатор Ф.К.Гирсинг маълумотига қараганда, “Сирдарё, Фарғона областлари ҳамда Зарафшон ва Амударё бўлимларидаги 253 қозидан 25 таси бошланғич мактабларни тамомлаган, 3 таси эса умуман мактаб кўрмаган, яъни қозиларнинг 10 фоизи саводи пастлигига қарамай (қолганлари мадраса кўрган одамлар) уезд бошлиқлари томонидан тасдиқланган”.

Туркистон генерал-губернатори М.Г.Черняев (1882-1884) ҳам руслаштириш сиёсатининг тарафдори бўлиб, у ўз фаолияти давомида билим юртлари тизимини кенгайтириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилди. Генерал Черняев: “Чимкент шаҳар билим юртини кенгайтириш учун 100 минг рубль ажратган ва ана шу билим юртида ўқишни истаган хотин-қизлар учун пул мукофоти таъсис этган”. 1884 йилда генерал-губернатор Черняев шариат масалаларига ҳам ўз ҳукмини ўтказди, яъни “маҳаллий аҳолининг суд қозилари ва бийларини янгидан қайта ташкил этишни” таклиф қилди.

Империя Маориф министрлигининг маслаҳатчиси Н. И. Ильминский мадрасалар фаолиятига баҳо бериб, мадраса дастурларига дунёвий билимларнинг киритилиши аҳолида миллий онгнинг уйғонишига туртки беради, шу сабабдан ҳам “мадрасаларни ислоҳ этиш керак эмас, аксинча ҳеч қандай эътибор бермасдан ва уларга қарама-қарши ҳолда замонавий билим берадиган рус мактабларини очиш лозим”, -деб таъкидлайди [3. 67 б.].

Анъанавий мактаб-мадрасалар асосан диний тарбия бериш билан чекланган бўлиб, замонавий илм-фанларнинг ўқитилиши мазкур мактаблар учун ёт ҳодиса эди. Шу боис ҳам улар мустамлакачилар учун унчалик хавф туғдирмас эди [4. 21 б.]. Мустамлакачилар олдида маҳаллий халқ таълим тизимини издан чиқаришнинг 2 та муҳим шартлари бор эди.

Шундан сўнг ушбу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва ўлкада рус-тузем мактаблари очила бошланди. Рус-тузем мактаблари ғоясига

генерал-губернатор Н.О. Розенбах (1884-1889) асос солди. Биринчи рус-тузем мактаби 1884 йил 19 декабрда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида очилди [5. 74 б.]. Россия империяси амалдорлари айна пайтда мактаб, мадрасаларнинг иқтисодий асоси бўлган вақф мулкларини чеклашга ҳамда уларни тугатишга доир сиёсат ҳам олиб борди. Ана шу мақсадда Туркистонда вақф ислохотлари ўтказилиб, илохотлар асосан вақф мулкларини тугатишга қаратилган эди. Шу сабабдан ҳам мустамлака маъмурлари вақф мулкларини кучли назорат остига олдилар.

Туркистонда вақф мулклари билан боғлиқ масалалар 1886 йилда ҳукумат томонидан тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом”да ўз ифодасини топди [2. 24 б.].

Хулоса қилиш мумкинки, Чоризмнинг маориф сиёсати ўлкадаги таълим тизимига салбий таъсир кўрсатди. Ҳукумат томонидан миллий маорифни ривожлантирилишига йўл қўймасликка қарши доимий равишда кураш олиб борилди. Бунинг натижасида анъанавий миллий мактаб ва мадрасалар камайиб кетишига олиб келди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг).-М.: Академ.пед.наук РСФСР, 1960.-С.63.
2. Болтабоев С. Туркистондаги вақф мулклари тарихи.-Наманган: Наманган, 2005.-Б.24.
3. Исмоилова Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати // О'zbekiston tarixi.-Тошкент, 2003.-№1.-Б.67.
4. Козаков Т. К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Автореф. дис. ... канд. ист. наук.-Т., 2001.-20 с.
5. Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы.-Т.: Среднеазиатская жизнь, 1908.-С. 74.
6. Пален К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края. - СПб.: 1910.-С.2.

7. Ризаев Ш. Жаид драмаси.-Т.: Шарқ, 1997.-Б.38.

8. Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане //Труды СаГУ. -Ташкент, 1956.-№6.-С.12.

9. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши /Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир Д.А.Алимова –Т.: Шарқ, 2001.-Б.28.